

А. О. Філіп'єв,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Національного університету "Острозька академія"

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЄС НА ПРИКЛАДІ І БРЮСЕЛЬСЬКОГО РЕГЛАМЕНТУ

Створення Європейського Союзу (далі – ЄС) нерозривно пов'язане із “чотирма свободами” (вільного руху товарів, капіталів, людей та свободи створення юридичних осіб), без яких немислимий єдиний європейський ринок – основа інтеграції держав-учасниць. В той же час реальне забезпечення цих свобод неможливе без ефективного їх закріплення на рівні норм права різних галузей. Саме тому від початку європейської інтеграції (створення спільного ринку у 1957 р.) особливе значення надавалось формуванню правової системи, яка б відповідала цій меті. Важлива роль в цьому процесі належить міжнародному приватному праву (далі – МПрП) і зокрема тій частині його норм, яка регулює процесуальні відносини, адже без уніфікації механізмів, закріплених такими нормами, функціонування спільного ринку видається просто неможливим [1].

Гармонізація процесуальних норм завжди була досить складним завданням, внаслідок того, що здійснення правосуддя, в тому числі у цивільних справах, є важливим елементом державного суверенітету. Незважаючи на це, ЄС вдалося досягнути серйозних успіхів на шляху створення спільного міжнародного цивільного процесуального права. Саме тому вивчення джерел міжнародного цивільного процесу ЄС є вкрай актуальним. При цьому в межах цієї статті ми аналізуватимемо вирішення двох класичних проблем МПрП: визначення юрисдикції суду, який має розглядати справу; визнання та виконання рішень іноземних судів [2, с. 3]. Слід також відзначити, що предмет правового регулювання норм сучасного міжнародного цивільного процесу є ширшим, проте названі проблеми залишаються свого роду наріжним каменем.

Слід також відзначити, що джерела міжнародного цивільного процесу ЄС залишаються малодослідженими у вітчизняній науковій літературі, хоча джерела права ЄС загалом вже стали об'єктом наукових пошуків вітчизняних авторів. Разом із тим міжнародний цивільний процес ЄС включає досить широке коло джерел, до яких окрім міжнародних договорів (конвенцій), належать також акти, ухвалені органами ЄС, наприклад: Регламент Ради ЄС № 1346/2000 від 29 травня 2000 р. про процедури неплатоспроможності [3]; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 805/2004 від 21 квітня 2004 р. про створення Європейського виконавчого листа щодо безспірних вимог [4]; Регламент Ради ЄС № 1348/2000 від 29 травня 2000 р. про вручення в державах-членах ЄС судових та позасудових документів у цивільних та комерційних справах [5] тощо. Однак, як вказувалось вище, в межах цієї статті ми зосередимось лише на проблемах визначення юрисдикції суду та визнання/виконання іноземних судових рішень. Безпосереднім предметом нашого дослідження стане Регламент Ради ЄС № 44/2001 про юрисдикцію та визнання і виконання судових рішень в цивільних та комерційних справах від 16 січня 2001 р. [6, р. 453-456], який отримав загальноновизнану назву I Брюссельський Регламент (в подальшому саме її буде використовувати автор у тексті статті).

Необхідно вказати, що цей Регламент (як і інші Регламенти ЄС, які регулюють подібні процесуальні відносини, зокрема Регламент Ради ЄС № 2201/2003 від 27 листопада 2003 р. про юрисдикцію та визнання і виконання судових рішень в шлюбних справах, а також справах про відповідальність батьків, який скасовує Регламент Ради ЄС № 1347/2000 [6, р. 467-481] та Регламент Ради ЄС № 4/2009 від 18 грудня 2008 р. про юрисдикцію, право, що підлягає застосуванню та визнання і виконання судових рішень, а також співпрацю у справах пов'язаних із аліментними зобов'язаннями [7]) відрізняються від інших міжнародно-правових актів, наприклад, Гаазьких конвенцій з питань цивільного процесу 1904, 1954, 1965, 1970 років, які також є джерелами міжнародного цивільного процесу ЄС. І це стосується не лише особливого порядку їх прийняття, а й тих цілей, які досягаються за їх допомогою. Так, Гаазькі конвенції лише регулюють та спрощують правову співпрацю держав у сфері цивільного процесу і при цьому гарантують суверенітет держав-учасниць у сфері цивільного судочинства, натомість згадані

регламенти створюють цивільні процесуальні норми відокремлені від норм національного цивільного процесу держав-учасниць – міжнародний цивільний процес ЄС [1].

Природно, шлях до створення міжнародного цивільного процесу ЄС не був коротким та простим (більш того, навряд чи можна стверджувати, що і сьогодні він завершився). Важливою віхою на цьому шляху став Амстердамський договір [8] (зокрема, ст. 61, 65), адже саме його нормами було передбачено можливість виникнення МПрП ЄС, а відтак міжнародного цивільного процесу ЄС. Недарма європейські дослідники вказують, що Амстердамський договір дуже сильно змінив середовище МПрП усієї Європи [9]. В подальшому ці зміни були підтримані Лісабонським договором [7].

Потрібно вказати, що механізм формування міжнародного цивільного процесу ЄС запропонований ст. 65 Амстердамського договору не був підтриманий беззастережно усіма державами-членами. Так, Данія не бере участі у цьому процесі, що, призводить до непоширення на неї дії значної частини джерел міжнародного цивільного процесу ЄС. Крім того в будь-який момент від участі також можуть відмовитись Великобританія та Ірландія (хоча до цього часу вони активно це право не використовували). Слід зауважити, що, як слушно вказує Мір'ям Фрюденталь (Mirjam Freudenthal), участь Великобританії та Ірландії є надзвичайно важливою не лише із політичної точки зору, а й з – правової, адже ці держави належать до системи загального права, яка істотно відрізняється від континентальної правової системи, що діє на території решти держав Європи, а тому їх участь особливим чином впливає на дієвість створених механізмів [1].

Таким чином, джерела міжнародного цивільного процесу ЄС входять до загальної системи права ЄС, яка включає власні специфічні джерела. Необхідно погодитись із тими дослідниками, які стверджують, що класифікація джерел європейського права може здійснюватись за цілим рядом різноманітних критеріїв, що призводить до можливості пропонувати власну класифікацію практично кожним дослідником [11]. Разом із тим існує більш-менш загальноприйнятий підхід, який не заперечується практично всіма науковцями.

Відповідно до нього всі джерела права ЄС поділяються на первинні та вторинні. До перших належать договори, на підставі яких діє ЄС, конституційні або основні акти ЄС та загальні принципи права. Особливістю цієї групи джерел є те, що вони походять безпосередньо від держав-членів (по суті, є міжнародними договорами) та мають найвищу юридичну силу, щодо всіх інших джерел права ЄС, а тому є основною для вторинних джерел. Крім того Суд Справедливості ЄС (надалі – ССЄС) не може здійснювати контроль за їх змістом, проте має право тлумачити їх. Вторинні джерела права Союзу виникають на основі первинних, внаслідок чого мають похідний характер, та повинні їм відповідати. Крім того вторинні джерела створюються органами ЄС в межах компетенції, яка визначена для них державами-учасницями в первинних джерелах, а тому коло правовідносин, що можуть бути врегульовані вторинними джерелами є наперед визначеним. В той же час, не можна не погодитись із думкою про те, що саме вторинне право ЄС, яке створено інституціями ЄС, є найбільш важливим [12], принаймні з прикладної точки зору. Слід відзначити, що основне місце серед вторинних джерел займають регламенти¹ (приймаються, зокрема, Європарламентом та Радою Європейського Союзу). Регламенти характеризуються тим, що мають цілісний характер (регулюють визначену сферу суспільних відносин в усіх державах-членах), підлягають безпосередньому застосуванню в державах-членах, як такі, що містять норми права, що замінюють національне право держав-учасниць, а тому не потребують імплементації у законодавство держав-учасниць. Основні джерела міжнародного цивільного процесу ЄС за своєю правовою природою є саме регламентами Ради Європейського Союзу. В той же час потрібно зауважити, що регламенти не є єдиним вторинним джерелом, оскільки крім них також існують інші види вторинних джерел: директиви (не є загальнообов'язковими, оскільки адресовані конкретній державі), “зелені книги” (англійською – *green papers*, публікуються Комісією ЄС з метою висловити власне бачення окремих проблем та отримати зворотну реакцію від зацікавлених груп), а також практика (рішення) (англійською – *case law*) ССЄС (або як він називався раніше – Європейського Суду Справедливості, далі – ЄСС). Слід також звернути увагу на те, що така практика посідає особливе місце в системі джерел права ЄС, оскільки саме цей Суд здійснює обов'язкове тлумачення вторинних правових норм ЄС. При цьому, як вказується у його рішенні від 10 травня 2001 р. у справі № С-144/99 Європейська Комісія проти Королівства Нідерланди таке тлумачення здійснюється, у дусі права ЄС, а

¹ Англomовний термін, який перекладається нами як “регламент”, *regulation* може також бути перекладений як “положення”, “директива”, “статут”.

не національного законодавства [13]. Таким чином I Брюсельський регламент належить до числа вторинних джерел європейського права, а тому може бути об'єктом тлумачення ЄСЄС/ЄСЄС.

I Брюсельський Регламент прийшов на зміну Брюсельській конвенції 1968 р. про юрисдикцію та виконання рішень у цивільних та комерційних справах [14]. Вказана Конвенція була надзвичайно вдалим нормативно-правовим актом з точки зору практики його застосування, а тому Регламент, який її змінив, майже ідентичний їй за змістом; крім того протягом майже 30 років її застосування було створено значний масив прецедентного права ЄСЄС, яке діє і щодо I Брюсельського Регламенту [15, р. 32-33].

Отже, I Брюсельський Регламент має досить широку сферу застосування. Так, у п. 7 Преамбули цього Регламенту вказується, що він охоплює всі основні цивільні та комерційні питання за виключенням тих, які чітко визначені. Цей припис преамбули рефреном відображається в нормах самого Регламенту, зокрема у ч. 1 ст. 1. При цьому вказана норма особливим чином наголошує на тому, що застосування положень Регламенту не залежить від природи суду або трибуналу. Напевно, для того аби особливим чином підкреслити той факт, що положення I Брюсельського Регламенту діють щодо цивільних та комерційних правовідносин ця ж норма Регламенту передбачає, що він не застосовується до таких груп правовідносин: 1) щодо державних доходів (включаючи податки); 2) щодо митних зборів; 3) адміністративних правовідносин. Проте не зважаючи на це, тлумачення категорії “цивільні та комерційні питання” на практиці може викликати серйозні труднощі, особливо враховуючи те, що правові системи 27 держав-учасниць ЄС можуть по різному визначати природу цивільних та комерційних правовідносин. В силу цього ЄСЄС/ЄСЄС неодноразово надавав тлумачення вказаної норми (в тому числі і тоді, коли вона містилась у Брюсельській конвенції). Як приклад такого тлумачення можна навести справу ТІАРД СА проти Королівства Нідерланди (*TIARD SA v Staat der Nederlanden*), рішення у якій було винесено ЄСЄС у травні 2003 р [16]. У названому рішенні ЄСЄС чітко узагальнив основні принципи тлумачення ч. 1 ст. 1 I Брюсельського Регламенту:

1) згадані у нормі поняття мають тлумачитись автономно при цьому в першу чергу мають враховуватись норми самого Регламенту, а вже потім загальні принципи відповідної правової системи конкретної держави (див., параграфи 16 та 20 згаданого рішення);

2) при тлумаченні суди повинні враховувати, що визначені у ч. 1 ст. 1 питання, до яких не застосовується Регламент, є прикладами, які в тім не звужують зміст поняття “цивільні та комерційні питання” (див., параграф 38 згаданого рішення).

Оскільки переважна більшість проблем із застосуванням Регламенту виникає у спорах про правовідносини між приватними суб'єктами та публічними інституціями (органами влади), Суд також вказав, якими критеріями слід керуватись при тлумаченні правовідносин таких суб'єктів. Зокрема, аналізуючи власну практику Суд зазначає, що основою для тлумачення має бути ідентифікація правових відносин сторін, а також норм, які регулюють ці правовідносини, в конкретній справі (див., параграф 23 згаданого рішення). Суд також вказує, що цивільні/комерційні правовідносини не виникають там, де орган влади реалізує свої владні повноваження (див., параграфи 20 та 21 згаданого рішення).

Разом із тим ч. 1 ст. 1 I Брюсельського Регламенту визначає і певний перелік виключень – питань, які за своїм характером хоча і є цивільними або комерційними, проте не підпадають під дію Регламенту. До них належать: 1) питання арбітражу; 2) питання соціального захисту; 3) питання, що виникають із банкрутства, примусової ліквідації, неплатоспроможності, судового перетворення або укладення мирової угоди в процесі банкрутства та інших подібних процедур щодо юридичної особи; 4) питання правосуб'єктності (право– та дієздатності) фізичної особи; 5) питання щодо права власності, яке виникає із шлюбних правовідносин; 6) питання, що виникають із спадкових правовідносин (включаючи заповіти). Як бачимо перелік виключень є доволі широким. Крім того застосування цих положень на практиці також може викликати складнощі, адже так само як і визначення того, які справи є цивільними та комерційними, потребує тлумачення понять, зміст яких відрізняється в різних правових системах. Однак за роки дії як самого I Брюсельського Регламенту, так і його попередниці Брюсельської конвенції, створено масив судової практики, що дозволяє вирішувати проблеми такого роду.

Отже, як бачимо формальні межі дії I Брюсельського Регламенту, встановлені першою та другою частинами ст. 1 є доволі широкими. Так само широкою є й “географія” застосування цього Регламенту: він застосовується в усіх державах ЄС, не зважаючи навіть на те, що як впливає із змісту п. 21 Преамбули та ч. 3 ст. 1, Данія не є його учасницею. Проте ЄС та Королівством Данія було укладено спеціальну угоду щодо дії I Брюсельського Регламенту на території Данії [17].

Часові межі дії I Брюсельського Регламенту пов'язані із його вступом в силу. Відповідно до ч. 1 ст. 76 він вступає в силу починаючи з 1 березня 2002 р. Регламент визначає, що його норми застосовуються до судових процесів, що були розпочаті після цієї дати, а також до документів, які були видані після неї (ч. 1 ст. 66). Правила визначення того, чи були процес розпочато, а документ підготовлено, встановлені ч. 2 ст. 66. Крім того глава VII присвячена взаємодії Регламенту із іншими правовими інструментами, такими як згадана Брюсельська конвенція, що також значною мірою визначає часові межі його застосування.

Отже, I Брюсельський Регламент включає норми двох великих правових інститутів: визначення підсудності справи з іноземним елементом (судової юрисдикції) та визнання та виконання рішень іноземних судів. Кожному із цих інститутів присвячено відповідну главу Регламенту, так глава II стосується підсудності (в Регламенті, як і решті європейських правових джерел, вживається поняття юрисдикція), а глава III – визнання та виконання (окрема глава IV присвячена мировим угодам та офіційним документам, на підставі яких можливе примусове виконання). Крім того глава V є свого роду доповнення до глави II, оскільки фіксує загальні поняття, без яких неможливе застосування норм глави II, в першу чергу – це правила визначення місця проживання особи та особливості їх застосування до окремих держав ЄС.

Питання визначення юрисдикції відповідно до I Брюсельського Регламенту побудовано на основі декількох фундаментальних принципів. Як вказують європейські дослідники цей Регламент створює “систему суворих та ієрархічних підстав визначення юрисдикції, керовану принципами правової визначеності та передбачуваності, а також взаємної довіри” [9].

Так, у вказаному Регламенті знайшов відображення сформульований ще давніми римлянами принцип *actor sequitur forum rei*, і саме він покладений в основу визначення підсудності справи, яка має міжнародний характер. Внаслідок цього відповідно до ч. 1 ст. 2 та ч. 1 ст. 3 I Брюсельського Регламенту підсудність справи суду визначається на основі місця проживання відповідача: тобто позов може бути поданий лише до суду за місцем проживання відповідача, а виключення з цього правила визначаються лише відповідними положеннями Регламенту.

Такі виключення передбачені розділами 2 – 7 глави II зазначеного Регламенту, та стосуються:

1) спеціальної (альтернативної) юрисдикції (розділ 2 глави II, напр., у справах щодо договірних зобов'язань позов може бути подано за місцем виконання спірного зобов'язання);

2) виключної юрисдикції (розділ 6 глави II, напр., у справах щодо майнових прав на нерухомість позов може бути поданий лише за місцем знаходження нерухомого майна);

3) юрисдикції у справах за участю “слабшої сторони” (*weaker party disputes* – за термінологією Регламенту) такої як застрахована особа, споживач або найманий працівник (розділи 3, 5, 6 глави II, напр., у справах, що виникають із трудових правовідносин працівник може подати позов також у суд за місцем виконання ним трудових обов'язків);

4) юрисдикція на основі вибору сторін (розділ 7 глави II, напр., сторони спору можуть укласти письмовий договір про вибір суду, відповідно до якого надати суду повноваження на розгляд справи, або відповідач може з'явитись до суду, чим підтвердити юрисдикцію суду за принципом мовчазної згоди (*tacit prorogation*).

Як вказувалось вище, запропонована I Брюсельським Регламентом система визначення юрисдикції суду є ієрархічною. Це означає, що, по-перше, якщо суд наділений виключною юрисдикцією, то жоден інший суд вже не може розглядати справу. По-друге, якщо відповідач висловив мовчазну згоду на розгляд справи у суді, до якого звернувся позивач, то жоден інший суд також вже не може розглядати справу. По-третє, у справах із, так званою, “слабкою стороною” підсудність визначається виключно на підставі спеціальних норм Регламенту, які можуть бути змінені угодою сторін лише за певних умов (див. ст. ст. 13, 17, 21). По-четверте, в інших випадках здійснення сторонами вибору суду шляхом укладення відповідного договору наділяє обраний суд виключною компетенцією на розгляд справи. Поп'яте, у разі наявності у відповідача права здійснити вибір суду на основі спеціальної (альтернативної) юрисдикції, він на власний розсуд обирає суд, який розглядатиме справу. В решті випадків юрисдикція належить суду за місцем знаходження відповідача.

Разом із тим наявність стількох підстав для визначення компетентного суду може призвести до ситуації, коли справа між одними сторонами щодо одного і того ж предмету може потрапити на розгляд в різні суду. З метою вирішення подібних проблем I Брюсельський Регламент включає розділу 9 глави

II, яка присвячена позовам, які знаходяться на розгляді (*lis pendens*), а також пов'язаним судовим провадженням (*related action*).

Загальний принцип вирішення проблеми *lis pendens* запропонований ст. 27 Регламенту, яка передбачає, що суд, який другим прийняв справу до свого провадження, повинен зупинити її розгляд до того часу, поки суд, який відкрив провадження першим, не визначиться щодо наявності у нього юрисдикції. В тому разі якщо суд, який першим відкрив провадження, підтвердив свою юрисдикцію на розгляд справи, інші суди зобов'язані відмовитись від власної юрисдикції на користь такого суду (*forum non conveniens*).

Що стосується пов'язаних проваджень, то відповідно до ч. 3 ст. 28 такими визнаються провадження, які перебувають одне з одним в такому тісному зв'язку, що їх окремий розгляд може призвести до винесення несумісних судових рішень. В разі відкриття таких проваджень різними судами всі суди, окрім першого, мають право зупинити провадження. Крім того за заявою сторони такі суди можуть відмовитись від власної юрисдикції на користь суду, який першим відкрив провадження у справі, за умови, що процесуальне право іншої держави допускає об'єднання позовів, а також суд, який першим відкрив провадження, володіє юрисдикцією щодо обох позовів.

Предмет правового регулювання I Брюссельського Регламенту охоплює процедури визнання та виконання іноземних судових рішень (глава 3). Слід відзначити, що відповідно до норм вказаного Регламенту як визнання (ст. 33), так і примусове виконання судових рішень (ст. 38), винесених в судах держав-учасниць ЄС повинно бути можливим в усіх інших державах-учасницях ЄС без додаткових умов. При цьому цей Регламент проголошує неможливість за жодних обставин зміни змісту іноземного судового рішення у випадку його визнання (ст. 36). У випадку примусового виконання іноземного судового рішення суд першої інстанції, до якого надійшла заява про примусове виконання такого рішення, повинен негайно видати дозвіл на таке примусове виконання. При цьому він не здійснює перегляд рішення і не може встановлювати наявності обставин для відмови у його виконання, які передбачені ст. ст. 34, 35 цього ж Регламенту. Більш того сторона, щодо якої здійснюватиметься виконання, не має права на цій стадії робити будь-які заяви (ст. 41). Перегляд наданого судом дозволу на виконання іноземного рішення можливий за заявою будь-якої із сторін в суді апеляційної інстанції. При цьому такий суд наділений повноваженнями щодо оцінки рішення іноземного суду на предмет неможливості його виконання в силу приписів ст. ст. 34, 35 I Брюссельського регламенту. Така процедура хоча і надає можливість забезпечити більш-менш ефективне функціонування спільного простору судових рішень при цьому не втручаючись надмірно у досить делікатну сферу національного суверенітету, все ж призводить до того, що процес визнання та виконання потребує значних фінансових затрат, а також є тривалим в часі [18].

Як бачимо, I Брюссельський Регламент є досить ефективним інструментом міжнародного цивільного процесу ЄС. Разом із тим сьогодні висловлюється цілий ряд пропозицій щодо вдосконалення положень цього Регламенту спрямованих в першу чергу на спрощення процедури виконання іноземних судових рішень, реформування правил укладення пророгаційних договорів, підпорядкування нормам Регламенту спорів, в яких відповідач має постійне місце проживання за межами ЄС тощо [15, р. 78-79; 18]. Внаслідок цього можна очікувати, що в недалекому майбутньому цей Регламент зазнає істотних змін, спрямованих на подальшу інтеграцію судових систем держав-учасниць ЄС.

Отже, підсумовуючи необхідно відзначити, що ЄС зроблені важливі кроки на шляху уніфікації джерел міжнародного цивільного процесу та створення міжнародного цивільного процесу ЄС. Можна стверджувати, що ЄС створені дієві правові механізми, які дозволяють досягнути головної мети існування міжнародного цивільного процесу: запобігти ситуації, коли суди двох держав, яким справа підсудна на основні їх власних правових норм, винесуть в одній і тій самій справі протилежні рішення [19]. Більш того розпочато процес кодифікації міжнародного цивільного процесу ЄС [20, с. 5], однак незважаючи на це процес уніфікації і досі є фрагментарним. Це зумовлено одразу кількома факторами, серед яких – обмежені законодавчі повноваження органів ЄС та застосування принципів субсидіарності та пропорційності, на яких засноване законотворення ЄС [9].

В той же час фрагментарність уніфікації не є однозначно негативним явищем, оскільки має й позитивні наслідки. Серед них слід назвати, по-перше, можливість здійснення уніфікації лише в тих сферах, які на думку держав-членів, потребують цього найбільше, а це, в свою чергу, призводить до того, що європейська система міжнародного цивільного процесу (як і МПРП загалом) розвивається поступо-

во, без надмірного поспіху. По-друге, така поетапна, фрагментарна європеїзація дозволяє зближувати правові системи там, де в цьому є гостра необхідність для функціонування єдиного ринку, однак розвивати власні національні правові системи там, де такої гострої необхідності немає, а в подальшому через порівняння віднайти найбільш оптимальну стратегію спільного нормотворення.

В той же час існують і недоліки. По-перше, це надмірна залежність європейського законодавства, в тому числі і в царині міжнародного цивільного процесу, від політичних процесів, які відбуваються в рамках інституцій Союзу. Що, в свою чергу, породжує іншу проблему, яка полягає в тому, що мова регламентів є неточною, суперечливою або містить серйозні прогалини. А це призводить до виникнення великої кількості питань, які можуть бути вирішені лише за допомогою тлумачення, яке в свою чергу з тих же ж причин не може здійснюватись за допомогою національних методів, а потребує автономного підходу, який може застосовувати лише один орган – СССС. Проте останньому на це часто потрібно надто багато часу [21].

Відтак можна стверджувати, що подальший розвиток міжнародного цивільного процесу ЄС, як і загалом МПрП ЄС, значною мірою залежатиме від політичної долі Союзу та від того, яким чином буде розвиватись процес європейської політичної інтеграції. В свою чергу Україна, яка на законодавчому рівні проголосила власне прагнення набути членство в ЄС, має активно спостерігати за цими процесами, вивчаючи європейський досвід, та по мірі потреби запозичувати його, з тим, щоб у разі реалізації задекларованої мети, виявитись готовою до входження у спільний правовий простір ЄС.

Список використаних джерел:

1. Mirjam Freudenthal The future of European Civil Procedure: [Електронний ресурс] European Journal of Comparative Law. Vol. 7.5 December 2003. – Режим доступу: http://www.ejcl.org/75/art75-6.html#N_25_.
2. Stone Peter EU Private International Law. Second edition / P. Stone. – Glos: Edward Elgar Publishing, 2010. – 576 p.
3. Council Regulation (EC) No 1346/2000 of 29 May 2000 on insolvency proceedings: [Електронний ресурс] / Official Journal of European Union. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2000:160:0001:0018:en:PDF>.
4. Regulation (EC) No 805/2004 of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 creating a European Enforcement Order for uncontested claims: [Електронний ресурс] / Official Journal of European Union. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32004R0805:EN:HTML>.
5. Regulation (EC) No. 1348/2000 of 29 May 2000 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters: [Електронний ресурс] / Official Journal of European Union. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2000:160:0037:0052:EN:PDF>.
6. Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000 / The Maastricht Collection: Selected National, European and International Provisions from Public and Private Law. Second edition. – Edited by Kiiver Philipp, Kornet Nicole / P. Kiiver, N. Philipp. – Amsterdam: Europa Law Publishing, 2010. – 929 p.
7. Council Regulation (EC) No 4/2009 of 18 December 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations: [Електронний ресурс] / Official Journal of European Union. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:007:0001:0079:EN:PDF>.
8. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and related acts Official Journal C 340, 10 November 1997 <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11997D/htm/11997D.html#0001010001>
9. Aude Fiorini The Codification of Private International Law in Europe: Could the Community Learn from the Experience of Mixed Jurisdictions?: [Електронний ресурс] European Journal of Comparative Law. Vol. 6.1, April 2002. – Режим доступу: <http://www.ejcl.org/61/editor61.html>.
10. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community [Електронний ресурс] Council of European Union dated 3 December 2007. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/cg00014_en07.pdf

11. Смирнова К. В. Вплив Лісабонського договору на систему джерел права Європейського Союзу: [Електронний ресурс] Європейські студії і право. – № 1 (3). – 2011. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/esp/2011_1/txts/Euro_pravo/Smirnova.pdf.
12. Саракуца М. О. Система джерел права Європейського Союзу: [Електронний ресурс] Право і Безпека: Науковий журнал. – № 4 (36). – 2010. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_4/PB-4/PB-4_6.pdf.
13. Commission of the European Communities v Kingdom of the Netherlands Judgment Decision of the European Court of Justice (Fifth Chamber) of 10 May 2001. Case C-144/99: [Електронний ресурс] Official Journal of the European Communities 14.07.2001. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2001:200:0012:0013:EN:PDF>.
14. Brussels Convention on Jurisdiction and the Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters 1968: [Електронний ресурс] European Court of Justice official web-site. – Режим доступу: <http://curia.europa.eu/common/recdoc/convention/en/c-textes/brux-idx.htm>.
15. Bogdan Michael Concise Introduction to EU Private International Law. Second Edition / M. Bogdan. – Amsterdam: Europa Law Publishing, 2012. – 240 p.
16. TIARD SA v Staat der Nederlanden: Judgment of the European Court of Justice (Fifth Chamber) of 15 May 2003 in Case C-266/01. [Електронний ресурс]: Official Journal of the European Union. Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62001CJ0266:EN:PDF>.
17. Agreement between the European Community and the Kingdom of Denmark on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters: [Електронний ресурс] Official Journal of the European Union L 299/6216.11.2005. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2005:299:0062:0070:EN:PDF>.
18. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (Recast) 14.12.2010 COM (2010) 748 final: [Електронний ресурс] European Commission: Justice. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice/policies/civil/docs/com_2010_748_en.pdf
19. European Judicial Network in Civil and Commercial Matters. Glossary: [Електронний ресурс] European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/civiljustice/glossary/glossary_en.htm#PrivIntLaw.
20. Юрова Н. М. Международное гражданское процессуальное право: теоретические основы имплементации норм в правовой системе Российской Федерации / Н. М. Юрова. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 352 с.
21. European Private International Law as a Transition Stage? / Editor-in-Chief: Sjef van Erp: [Електронний ресурс] European Journal of Comparative Law. Vol. 12.1, May 2008. – Режим доступу: <http://www.ejcl.org/121/art121-7.pdf>.